

De Bijbel lezen in laatmiddeleeuws Europa¹

Sabrina Corbellini

De combinatie ‘bijbel’ en ‘lezen’ kan vreemd klinken als de bestudeerde tijdspanne de late middeleeuwen zijn. Ondanks de aandacht voor de aanwezigheid en de verspreiding van middeleeuwse bijbelvertalingen, is nog steeds weinig bekend over de daadwerkelijke vertalers, lezers en gebruikers van deze vertalingen.

In deze bijdrage zal worden ingegaan op de problematiek van het vertalen en van het lezen van de Bijbel gedurende de late middeleeuwen, met specifieke aandacht voor de persoonlijkheid en de motieven van de vertalers en voor de identiteit en de houding van de lezers. Wie zijn de vertalers en waarom besluiten zij de Bijbel naar de volkstaal over te zetten? Wie zijn de lezers? Maar ook: hoe kunnen wij de verspreiding van middeleeuwse bijbelvertalingen in kaart brengen?

De vertalers

De auteur van de eerste Nederlandse bijbelvertaling die vrijwel geheel uit proza bestaat, is de mysterieuze ‘bijbelvertaler van 1360-1361’². Deze auteur, die mogelijk geïdentificeerd kan worden als de Hernse kartuizer Petrus Naghel,² richt zich in de proloog van zijn vertaling tot zijn lezers:

Ik heb lang de wens gekoesterd de Bijbel, het fundament voor alle gewijde geschriften, te vertalen van het Latijn in het Nederlands. Ik hoop dat vele vrome mensen die geen theologische opleiding hebben (en die geen Latijn kennen) er gebruik van kunnen maken en er profijt van kunnen hebben, en dat zij hun vrije tijd daarmee kunnen vullen in plaats van zich met onnutte zaken bezig te houden, (in het bijzonder) op die dagen die ingesteld zijn door de heilige kerk.³

Zijn boodschap is duidelijk: zijn vertaling moet de ‘gewone mensen’ bescherming bieden tegen zonde als gevolg van ledigheid. Het lezen van de Bijbel is

een remedie tegen de verleidingen van de wereld.

De preoccupatie van Naghel wordt gedeeld door andere vertalers van de Bijbel in middeleeuws Europa. Niccolò Malerbi, de vertaler van de eerste gedrukte Italiaanse vertaling van de Bijbel (1471), verklaart dat zijn vertaling een middel is om de *scientia del ben vivere* (de kunst van het leven volgens de regels van de moraal en het geloof) te leren en bestemd is voor iedereen die geen kennis van het Latijn heeft.⁴ De Franse Guiart des Moulins vertaalt tussen 1291 en 1295 zijn *Historiebijbel* om alle leken de ‘mogelijkheid te geven de Schrift te lezen’ en daar lering uit te trekken.⁵

Het lezen van de Bijbel is bovendien veel geschikter voor de geestelijke groei van leken dan het lezen van ridderromans en liefdesverhalen, zoals de moderne devoot Gerard Zerbolt van Zutphen (1367-1398) betoogt in zijn pleidooi voor bijbels in de volkstaal. Zijn mening wordt herhaald in de proloog van de eerste gedrukte Bijbel in het Middelnederlands (de *Delftse Bijbel* van 1477):

Er zijn vele mensen die wereldlijke boeken lezen, boeken over ambachten, wetenschap en over oude machthebbers die de wereld dienden (zoals de helden uit de Arthur- en Karel-epiek, SC). Het is zonde van de tijd, want daarin kun je geen zaligheid voor je ziel vinden.⁶

De nadruk ligt zonder twijfel op een nauwkeurige en diepgaande lezing van de bijbelse tekst, een leeshouding die het mogelijk maakt om zich de tekst van de Schrift eigen te maken, door te lezen en te horen lezen, te memoriseren en te herhalen. De tekst van de Bijbel moet onderdeel worden van het dagelijks leven van de gelovigen en moet hen inspireren, niet uitsluitend in het gebed en in devotionele activiteiten, maar ook – en bovenal – gedurende hun dagelijks handelen.

Dezelfde prologen die de lezers aanmoedigen om zich de tekst van de Bijbel eigen te maken, geven ook de zorg en de voorzichtigheid van de vertalers weer: het vertalen van de Bijbel is ‘negheen cleyn dinc’, zoals Naghel zijn lezers meedeelt.⁷ De problemen zijn van tweeërlei aard. Allereerst is het noodzakelijk een goede en verantwoorde vertaling te presenteren aan ongeschoolde lezers, die begeleid moeten worden in een correcte interpretatie van de tekst. Dit probleem wordt in veel gevallen opgelost door het toevoegen van commentaar, in de vorm van glossen die de ‘duistere’ tekst begrijpelijker moeten maken. Vanzelfsprekend moet voor de lezers het onderscheid tussen tekst en commentaar duidelijk zijn: de glossen worden dus voorafgegaan door een rood paragraafteken of ze zijn met rood onderstreept. In één oogopslag moet zelfs

de onervaren lezer het verschil tussen de Schrift en de uitleg kunnen zien. De vertalers proberen dus ook de lay-out van de bijbels te bepalen. Zij weten dat hun tekst zal worden verspreid, ook onder niet-professionele gebruikers van de Schrift, en vragen de kopiïsten nadrukkelijk aandacht te schenken aan de vormgeving want, zoals een anonieme Italiaanse vertaler van het Nieuwe Testament schrijft, ‘ieder tekstonderdeel, zelfs het kleinste element, kan de betekenis beïnvloeden’.⁸

Een tweede pijnpunt is de angst voor negatieve reacties en kritiek van de clerus op de kwaliteit van de vertaling, en – wat belangrijker is – op het bijbelvertalen in de volkstaal. Het bekendmaken van de Bijbel aan mensen die geen Latijn kennen, en aan leken in het algemeen zou mogelijk op weerstand kunnen stuiten. Naghel is bijzonder bezorgd: hij spreekt zelfs van ‘razende honden’ die hem zouden kunnen aanvallen en straffen voor zijn initiatief. Deze uitspraken zijn in de literatuur vaak letterlijk geïnterpreteerd en in verband gebracht met initiatieven van de kerk van Rome tegen het vertalen en het lezen van bijbels in de volkstaal. In de afgelopen jaren is het echter steeds duidelijker geworden dat er in de middeleeuwen nooit sprake is geweest van een algemeen verbod op de verspreiding van de Bijbel in de volkstaal, met uitzondering van plaatselijke verboden voor zeer specifieke situaties (bijvoorbeeld Zuid-Frankrijk, de regio waar ketterse groepen zoals de Katharen leefden).⁹

In de woorden van Naghel weerklinken bovendien ook andere geluiden: een nadrukkelijke kritiek op de clerus, die volgens Naghel de leken niet zou helpen om daadwerkelijk een deugdzaam leven volgens de leer van het evangelie te leiden, en een echo van de uitspraken van Hiëronymus, de bijbelvertaler bij uitstek die als model en inspiratie heeft gediend voor alle middeleeuwse vertalers. Ook Hiëronymus biecht in een brief aan zijn opdrachtgever, paus Damasus, zijn zorgen voor het uitvoeren van de vertaalopdracht op: hij is bevreesd voor de reacties van de gebruikers van zijn werk, omdat hij een oude en vertrouwde vertaling moet vervangen door een nieuwe en onbekende versie en hij zou kunnen worden beschimpt als een heiligschennis of een vervalser. Maar Naghel is, net als Hiëronymus, overtuigd van zijn missie en hij is bereid, zij het met de nodige voorzichtigheid, het werk voort te zetten.¹⁰

De lezers

Maar voor wie worden deze vertalingen gemaakt? Wie zijn de leken die dankzij de inspanningen van Europese bijbelvertalers toegang krijgen tot de Schrift in hun volkstaal? In enkele gevallen is het mogelijk om de vertaling terug te voeren op een specifieke vraag of opdracht door leken (of groepen van leken)

uit verschillende lagen van de samenleving. Zo vermeldt Naghel dat hij de vertaling heeft gemaakt in opdracht van Jan Taye, een Brusselse patriciër.¹¹ Het initiatief voor enkele Franse bijbelvertalingen kan herleid worden tot de koningen van Frankrijk.¹² De Italiaanse dominicaan Domenico Cavalca (Pisa, 1270-1341) vermeldt in zijn proloog expliciet dat hij zijn vertaling vervaardigd heeft voor ‘devote mensen’, leden van een van de broederschappen (de *Confraternita dei Disciplinati della Croce*) die door de dominicanen werden geleid.

Leken zijn dus niet uitsluitend passieve ontvangers van bijbelvertalingen, maar zij zijn juist actief: zij vragen nadrukkelijk naar versies van de Schrift in de volkstaal. De vertalers reageren op deze vraag, ontstaan uit een toenemende alfabetisering maar ook uit een groeiend religieus bewustzijn, en zij presenteren aan hun publiek vertalingen van volledige bijbels of van specifieke bijbelboeken. Ondanks de aanwezigheid en de verspreiding van vertalingen van het Oude Testament in middeleeuws Europa, ligt de nadruk van het vertaalproces op het Nieuwe Testament en in het bijzonder op de evangeliën, overgeleverd in de traditionele reeks van de vier evangeliën of in de vorm van een evangelieharmonie.¹³

Om het gebruik van de Schrift voor niet-geoefende lezers te vergemakkelijken en te begeleiden wordt door de vertalers bijzondere aandacht geschonken aan de lay-out van de handschriften. Naast glossen en commentaren (die, zoals wij reeds gezien hebben, zichtbaar moeten blijven in de handschriften), worden aan de teksten prologen, inhoudsopgaven, lijsten van hoofdstukken en tabellen toegevoegd, die de lezers moeten begeleiden bij het gebruik van de Bijbel. Deze ‘paratekstuele’ elementen bieden de mogelijkheid de vertalingen op verschillende manieren te benaderen: de lezers kunnen de tekst chronologisch lezen (door de heilsgeschiedenis te volgen), maar ook liturgisch (door passages te selecteren die gebruikt worden bij de liturgie van een specifieke zon- of feestdag) of thematisch (door zich bijvoorbeeld te concentreren op Maria of op Jezus’ wonderen). De lezers krijgen een leidraad en een leessleutel en worden tegelijkertijd uitgenodigd om de tekst actief te benaderen, om te bladeren door het boek en daarin te zoeken naar ‘geestelijk voedsel’.

Het lezen is bovendien het startpunt van een proces van het zich eigen maken van de Schrift. De anonieme auteur van de *Spieghel ofte reghel der kersten ghelove* (1482), een traktaat voor een eenvoudige en alledaagse beleving van het geloof, richt zich tot het hoofd van het gezin:

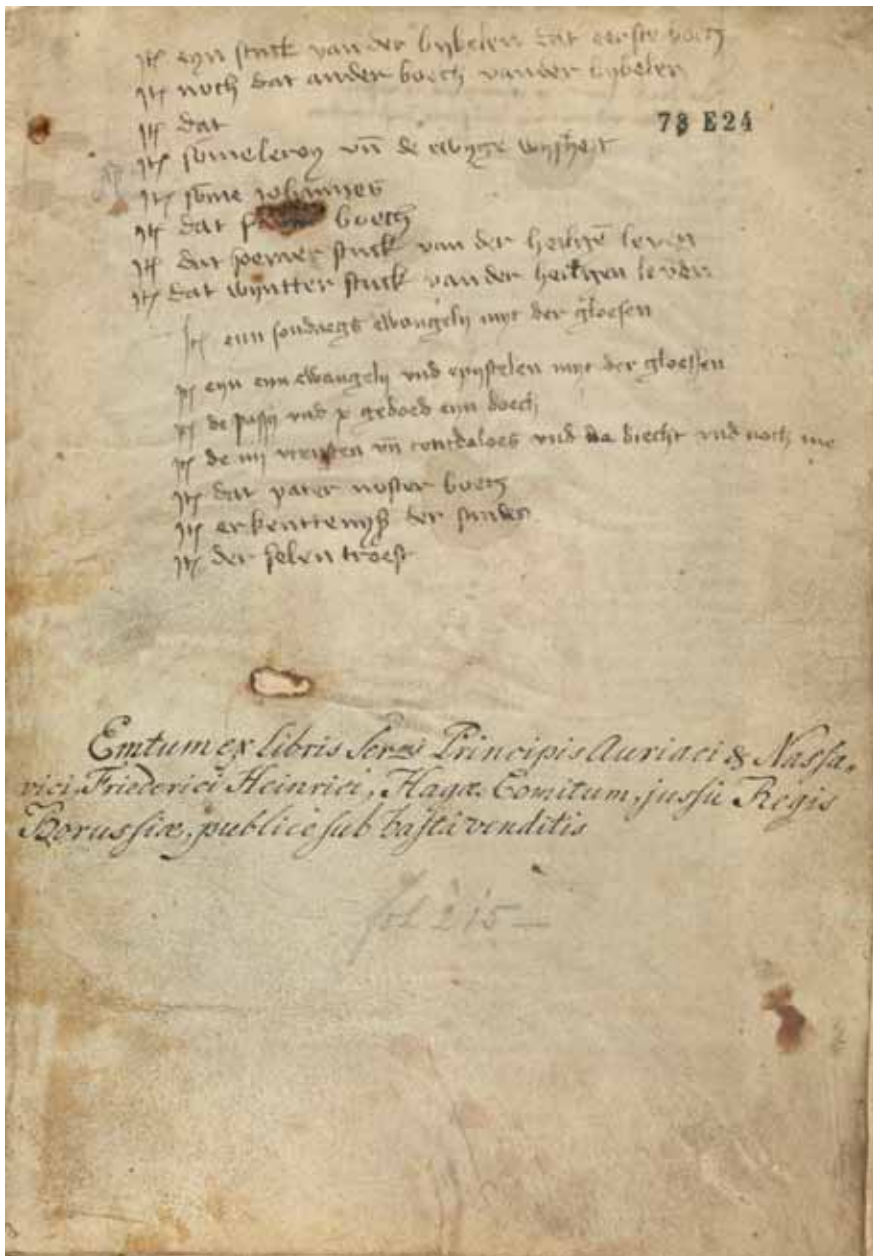
Het is zeer belangrijk dat je zorg draagt voor de geestelijke groei van je kinderen en je bedienden door te zorgen dat zij ten minste vier keer per jaar ter communie gaan en op alle feestdagen naar de Kerk gaan om Gods woord te horen en 's avonds samen te bespreken. Lees zelf ook iedere avond een hoofdstuk uit de Schrift voor het slapen gaan.¹⁴

Het lezen en het bespreken van de Schrift is niet alleen wenselijk, ook behoort het tot de taken van een goed christen. De moderne devoot Dirc van Herxen († 1457) schrijft in zijn *Eerste Collatieboek* dat leken degenen zijn die het medijn van het evangelie het hardst nodig hebben. Lezen is niet alleen raadzaam, ook zou wie verzuimt zich actief met de Schrift bezig te houden, volgens Van Herxen moeten worden berispt.¹⁵

Deze aanmoedigingen zijn niet tegen dovemansoren gezegd. Middeleeuwse handschriften en drukken dragen vaak gebruikssporen van lekenbezitters die hun naam en biografische informatie op de schutbladen, in de marge en in de colofons hebben achtergelaten, samen met annotaties, aanwijstekens en commentaren. Een systematische analyse van deze gebruikssporen heeft duidelijk gemaakt dat lekengebruikers van bijbelteksten in de volkstaal behoorden tot alle lagen van de samenleving, van hoog tot laag, van de koning van Frankrijk, de hertog van Bourgondië en de hertogen van Milaan en Ferrara tot de schoenmaker, de handelaar en de textielarbeider.¹⁶ Handschriften kunnen dan ook sterk verschillen in uitvoering en versiering. Het corpus bestaat inderdaad uit zeer rijk geïllustreerde handschriften, juweeltjes van middeleeuwse miniaturenkunst (afbeelding 1, Den Haag, KB 78 D 38) en zeer simpel uitgevoerde handschriften, gekopieerd door de bezitter in cursiefschrift en zonder decoratie en illustratie (afbeelding 2, Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, Pl. 89. Sup. 014).

In veel gevallen hebben de bezitters de noodzaak gevoeld om hun identiteit in het handschrift bekend te maken. In het handschrift Den Haag, Museum Meermanno, 10 A 18-1, dat sterke gelijkenis vertoont met Den Haag, KB 78 D 38, leest men:

Deze Bijbel in het Middelnederlands heeft Alijt Lauwers geschonken ter herinnering aan haar, aan haar ouders en aan Peter Lauwers haar echtgenoot aan het convent van Sint Agnes buiten Nijmegen.

78 E 24
 78 Het eynde van de bybelen dat eerste boeck
 79 noch dat ander boeck vander bybelen
 80 dat
 81 sumeleroy van de ewighe wiffheit
 82 sume wiffheit
 83 dat eerste boeck
 84 dat soemer stuk van der heilige leuen
 85 dat wynter stuk van der heiligen leuen
 86 een sondaegs ewangely mit der ghoesen
 87 een ewangely mit eyffelen mit der ghoesen
 88 de passie mit x geboed een boeck
 89 de my vreyten in roncaldoes mit da biecht mit noch mit
 90 dat yarer noster boeck
 91 erkenntemys der pincken
 92 der selen troest

Emptum ex libris Serenissimi Principis Auriaci & Nassauici
 Frederici Henrici, Hagae Comitum, iussu Regis
 Borussiae publice sub hasta venditis

fol 215

▲ Afbeelding 3. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs 73 E 24, fol. 2r.

De Florentijnse burger Barone Baroni (zijn beroep is helaas niet bekend), tweede bezitter van het handschrift uit Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, Pl. 89. Sup. 014, vermeldt in 1507 dat hij zijn 'Evangelieboek heeft gekocht bij de tweedehandsverkoper Giacomino'.

De verscheidenheid in de sociale positie van de bezitters en gebruikers van bijbels in de volkstaal is ook zichtbaar in de analyse van boedelinventarissen en boekenlijsten. Jan van Nassau (1410-1475), graaf van Nassau-Dillenburg, en zijn vrouw Maria van Loon (1426-1502) bezaten een bijbel in twee delen, een 'sondaegs ewangely myt der gloesen' [Evangeliarium met glossen (in de vorm van commentaar of preken)], een 'ewangely vnd epystelen myt der gloessen' [Lectionarium (Evangelie en Epistels) met glossen], evenals een 'passy' (een traktaat over de passie van Christus; mogelijk een geharmoniseerde versie van de passie van Christus), zoals blijkt uit een boekenlijst geschreven op het schutblad van het handschrift Den Haag, KB 73 E 24 (afbeelding 3).¹⁷

Naast de gegevens over het boekbezit van de familie Van Nassau beschikken wij echter ook over informatie van boekbezitters van eenvoudiger komaf. Volgens een inventarisatie uitgevoerd tussen 3 maart 1354 en 4 mei 1358, bezat de wantenmaker Jan de Beere een bibliotheek van vijf boeken, waaronder een 'ewangelien in vlaems' [Evangelie in het Middelnederlands/Vlaams]. De Gentse chirurgijn Simon Elyaes bezat in 1376 een 'deel van der biblen' [een deel van de Bijbel, mogelijk het eerste deel van een bijbel in twee banden]. De bibliotheek van hun stadgenoot Jan Wasselins was nog indrukwekkender. Hij bezat in 1388 in totaal 27 boeken, met een flinke hoeveelheid religieuze literatuur en in het bijzonder 'Een bibeles in vlaemsche' [Een bijbel in het Middelnederlands/Vlaams], 'de groete passie' [mogelijk een traktaat over de Passie van Christus], 'Den bouc van Adame ende van Yeven' [het boek van Adam en Eva; mogelijk een verwijzing van een bijbelse bewerking] en een tweede 'bouc van der passye', mogelijk een traktaat over de passie van Christus of een Passie van Christus gebaseerd op de vier evangeliën.¹⁸ De aanwezigheid van bijbels in bibliotheken van leken is zeker geen exclusieve verworvenheid van het Middelnederlands taalgebied. Onderzoek naar Franstalige en Italiaanse bijbels heeft aangetoond dat het bezit van bijbelhandschriften en -drukken wijdverspreid was. De bijbels waren in sommige opzichten een vast onderdeel van de huisbibliotheken, zelfs van de allerkleinste.

De overgeleverde bronnen laten zelfs in uitzonderlijke gevallen van heel dichtbij zien hoe deze leken omgingen met hun bijbels. Pagolo di Giovanni Morelli,

een Florentijnse koopman, beschrijft bijvoorbeeld in zijn dagboek voor het jaar 1407 hoe hij, op de sterfdag van zijn zoon, knielt voor een huisaltaar en leest uit zijn evangelie. Bedroefd over zijn verlies, kiest hij ervoor om de perikopen van de passie van Christus en van de opwekking van Lazarus te lezen en daarover te mediteren.¹⁹

Culturele dynamiek

De verspreiding, het bezit en het gebruik van bijbels in de volkstaal kunnen beter worden begrepen als rekening wordt gehouden met de ingrijpende culturele transformatie die de late middeleeuwen kenmerkte. Sinds de dertiende eeuw is er namelijk een vertaalproces van *leringhe* [geleerdheid] in de volkstaal, die de mogelijkheid biedt aan mensen die geen Latijn kennen, deel te nemen aan het culturele leven in de laatmiddeleeuwse steden en hoven.²⁰ Niet alleen religieuzen spiegelen zich aan het voorbeeld van Hiëronymus, maar ook lekenauteurs zoals de Antwerpse schrijver Jan van Boendale (ca. 1280 - ca. 1351). In zijn *Lekenspiegel*, geschreven voor niet-geoefende lezers, noemt hij Hiëronymus de bijbelvertaler daadwerkelijk als zijn grote voorbeeld, voornamelijk om Hiëronymus' grote inspanning om altijd de waarheid te dienen in zijn handelen en in zijn vertaalactiviteiten. In de voetsporen van Hiëronymus probeert Van Boendale zijn lezers te onderwijzen op het gebied van ethiek en moraal, maar ook over bijbelse geschiedenis, het leven van Christus en de betekenis van de liturgie.²¹ De wens om als leek andere leken (dat zijn zowel niet-geestelijken als mensen zonder kennis van het Latijn) te onderwijzen op het gebied van de (christelijke) moraal heeft Van Boendale gemeen met de Haagse hoveling Dirc Potter (1370-1428), om slechts een tweede voorbeeld te noemen. Dirc Potter, secretaris van de graven van Holland, laat de lezers van zijn *Blome der doechden* weten dat hij zijn kennis baseert op de boeken die hij in vrije tijd leest: met name de Schrift ('boeke der heiliger scrifften') en de klassieke auteurs ('boeke der poeten').²²

Het meest zichtbare bewijs van het groeiende religieuze bewustzijn van leken en van de rol die de verspreiding van vertalingen daarin gespeeld heeft, is zonder twijfel de openingsafbeelding in de incunabel *Tboec van den leuen ons heeren Jhesu Christi* (afbeelding 4). *Mensche* knielt hier voor *Scriptura*, afgebeeld als een lezende vrouw die voor een boekenkast zit. *Mensche* toont natuurlijk respect voor de Schrift maar verlangt duidelijk naar het verwerven van (religieuze) kennis. Zijn wens kan in vervulling gaan door het lezen van *Tboec van den leuen ons heeren Jhesu Christi* zelf: de tekst is namelijk opgebouwd als een dialoog tussen *Mensche* en *Scriptura* en *Mensche* wordt door

▲ Afbeelding 4. *Tboec van den leuen ons heeren Jhesu Christi* (Zwolle, Peter van Os: 20 november 1495), ex Groningen, Universiteitsbibliotheek, INC 131 A, fol 3v.

Scriptura onderwezen in het ‘goed begrijpen’ van de Schrift en van de heilsgeschiedenis. Aan het einde van het boek is de missie volbracht en *Mensche* bedankt *Scriptura* voor de lessen die hij ontvangen heeft en die ‘beter zijn dan goud, zilver en alle schatten van de wereld’. Door het lezen van het *Tboec* is ‘Christus in zijn hart gaan wonen’ en wordt hij gevoed door ‘de gedachten aan zijn leven, zijn passie en zijn dood’.²³

Dat is precies wat de middeleeuwse bijbelvertalers beogen en waar de middeleeuwse lezers naar streven: het kunnen lezen van de Bijbel in de eigen volkstaal om daar inspiratie te vinden voor hun eigen religieuze, spirituele maar vooral dagelijkse leven.

Noten

- 1 De gegevens die in dit artikel worden gepresenteerd, zijn het resultaat van het onderzoek uitgevoerd in het kader van het project ‘Holy Writ and Lay Readers. A Social History of Vernacular Bible Translations in the Late Middle Ages’ (2008-2013). Het project is gefinancierd door het European Research Council en de Rijksuniversiteit Groningen. Voor een volledige beschrijving en een overzicht van de werkzaamheden van de medewerkers aan het project, zie www.rug.nl/let/holyandlay. Het onderzoek stelt zich ten doel het proces van vertaling en verspreiding van middeleeuwse bijbels in de volkstaal in drie Europese regio’s (Italië, middeleeuwse Nederlanden en Frankrijk) in kaart te brengen en te evalueren. Bijzondere aandacht wordt geschonken aan de middeleeuwse lezers en gebruikers van bijbelhandschriften en vroege drukken, in het bijzonder leken.
- 2 De identificatie van de vertaler van de zogenaamde *Historiebijbel* van 1360-1361 als de kartuizer Petrus Naghel uit het klooster Herne bij Brussel is het resultaat van het onderzoek van Mikel Kors. Zie M. Kors, ‘Op zoek naar de identiteit van de ‘Bijbelvertaler van 1360’ in: M. Kors, *De Bijbel voor leken. Studies over Petrus Naghel en de Historiebijbel van 1361*, Leuven 2007, 17-31. Naghels vertaling wordt aangeduid als een *Historiebijbel*, een vertaling van de Bijbel waarin de historische stof uit het Oude en Nieuwe Testament (in de vorm van een evangelieharmonie gevolgd door de Handelingen) bijeen is gezet. Voor een uitgebreide beschrijving van de *Historiebijbel*, zie M. Kors, ‘De *Historiebijbel* van 1361. Leken en bijbellectuur in de veertiende eeuw’ in: August den Hollander, Erik Kwakkel en Wybren Scheepsmma, *Middel-Nederlandse bijbelvertalingen*, Hilversum 2007, 49-58.
- 3 De tekst is vertaald uit de editie van de proloog in B. Besamusca en Gerard Sonnemans, *De crumen diet volc niet eten en mochte. Nederlandse beschouwingen over vertalen tot 1500*, Den Haag 1999, 56.
- 4 De tekst van de vertaling van Niccolò Malerbi is uitgegeven door Edoardo Barbieri, *Le Bibbie italiane del Quattrocento e del Cinquecento. Storia e bibliografia ragionata delle edizioni in lingua italiana dal 1471 al 1600*, Milano 1991, 41-43.
- 5 Over Franse vertalingen, zie M. Hoogvliet, “Pour faire laies personnes entendre les hystoires des escriptures anciennes”. Theoretical Approaches to a Social History of Religious Reading in the French Vernaculars During the Late Middle Ages’, te verschijnen in S. Corbellini (ed.), *Instructing the Soul, Feeding the Spirit and Awakening the Passion. Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages*, Turnhout 2012.
- 6 De tekst is vertaald uit de transcriptie van de *Delftse Bijbel* o.l.v. Noline van der Sijs, © 2008 Noline van der Sijs. Mart

- van Duijn bereidt aan de Rijksuniversiteit Groningen een dissertatie over de *Delftse Bijbel* voor. De tekst van Gerard Zerbolt van Zutphen is uitgegeven in Besamusca en Sonnemans 72-85, in het bijzonder 76.
- 7 Besamusca en Sonnemans, 56.
 - 8 Deze anonieme vertaling van het Nieuwe Testament is bewaard gebleven in handschrift Siena, Biblioteca Comunale degli Intronati, IV 4, fol. 7r. De tekst is geciteerd in S. Corbellini, 'Instructing the Soul, Feeding the Spirit and Awakening the Passion: Holy Writ and Lay Readers in Late Medieval Europe', ter perse in de bundel *Shaping the Bible in the Reformation: Books, Scholars and Readers in the Sixteenth Century*, Leiden, 2012.
 - 9 Voor een samenvatting van deze discussie voor de Nederlanden, zie M. Kors, 'Petrus Naghel en de Moderne Devotie: het conflict over de Bijbel in de volkstaal' in: Kors, *De Bijbel voor leken*, 147-168 en S. Folkerts, 'Te "duncker" voor leken? Middelnederlandse Bijbelvertalingen vanuit het perspectief van de gebruiker' in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 18 (2011), 155-170. Voor een Europees perspectief, zie Andrew Gow, 'The Contested History of a Book: the German Bible of the Later Middle Ages and Reformation in Legend, Ideology, and Scholarship' in: *The Journal of Hebrew Scriptures* 9 (2009), 2-37. Zeer recent onderzoek heeft trouwens bewezen dat het leesverbod zelfs in regio's waarin ketterse groepen leefden, nooit als eerste en enige restrictieve maatregel is toegepast. Het lezen of het vertalen van de Bijbel *an sich* is vrijwel nooit aanleiding geweest voor het afkondigen van verboden, die bovendien niet altijd gevolgd werden door het systematisch opsporen van bijbelvertalingen in privébezit.
 - 10 De brief van Hiëronymus aan Damasus diende gedurende de middeleeuwen als proloog bij het Nieuwe Testament.
 - 11 Over Jan Taye, zie Kors, *De Bijbel voor leken*, 29-30.
 - 12 Raoul de Presles heeft in 1377 zijn bijbelvertaling opgedragen aan Karel V, de koning van Frankrijk.
 - 13 Een evangelieharmonie is een tekst waarin de vier evangeliën zijn weergegeven in één chronologisch geordende tekst.
 - 14 De tekst is uitgegeven door Petty Bange, *Een handvol wijsheden. Eenvoudig geloof in de vijftiende eeuw: de Spieghel ofte reghel der kersten ghelove*, Nijmegen 2000, 87-88.
 - 15 L. van Beek, *Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen (1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek*, Hilversum 2009, 239. Zie ook Folkerts, 165.
 - 16 Het handschrift Parijs, BnF, Ms. fr. 9587 is bijvoorbeeld in bezit geweest van 'Guille Meslant, schoenmaker verblijvend in Orléans in de Sint Pieter parochie'. Voor een eerste overzicht van de bezitters van Italiaanse handschriften van evangelieharmonieën, zie S. Corbellini, 'Retelling the Bible in Medieval Italy. The Case of the Italian Gospel Harmonies' in: L. Dolezalova and T. Visi (eds.), *Retelling the Bible. Literary, Historical, and Social Contexts*, Frankfurt am Main 2011, 213-228. Voor de Nederlanden, zie Folkerts.
 - 17 H. Brinkman, 'The composition of a fifteenth-century aristocratic library in Breda: the books of John IV of Nassau and Mary of Loon' in: *Quaerendo* 23/3 (1993), 162-183, hier 165-167.
 - 18 Albert Derolez (ed.), *Corpus Catalogorum Belgii: de middeleeuwse boekcatalogi der Zuidelijke Nederlanden*. Deel III, Brussel 1999, 116-120. Over Jan Wasselins geven de bronnen geen enkele biografische informatie. Hij was in ieder geval een 'poorter' van Gent, een geregistreerde bewoner van de stad.
 - 19 S. Corbellini 'Looking in the Mirror of the Scriptures: Reading the Bible in Medieval Italy' ter perse in de bundel *Wading Lambs and Swimming Elephants: The Bible for the Laity and Theologians in the Medieval and Early Modern Era*, Leuven 2012.
 - 20 G. Warnar, "'Leringhe inden Boeken". De tekst en de drager in de Nederlandse literatuur van de veertiende eeuw' in: *Spiegel der Letteren* 50/2 (2008), 155-171.

- 21 Voor een hertaling van de Lekenspiegel, zie L. Jongen en M. Piters, Jan van Boendale. *Lekenspiegel. Een leerdicht uit Antwerpen*, Amsterdam 2003.
- 22 Over Dirc Potter, zie S. Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden. Dirc Potters Blome der doechden en de Italiaanse Fiore di Virtù*, Amsterdam 2000.
- 23 *Tboec van den leuen ons heeren Jhesu Christi* (Zwolle, Peter van Os: 20 november 1495), fol. 3v en 346v.

Dr. S Corbellini is als mediëviste werkzaam aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij geeft leiding aan het Europees onderzoeksproject 'Holy Writ and Lay Readers. A Social History of Vernacular Bible Translations in the Late Middle Ages'.